HENRYK STAWICKI, JERZY ZBIGNIEW PAJĄK

Synteza kulturowych wartości przestrzeni ziemi sandomierskiej

Proces tworzenia przestrzeni kulturowej obejmuje całą sferę działania praktycznego człowieka. Jest więc integralnie powiązany z gospodarowaniem. W wyniku działalności gospodarczej powstają w długotrwałym procesie historycznym trwałe wartości kultury materialnej społeczeństwa, które składają się na jego dziedzictwo kulturowe.

Struktura przestrzenna zachowanych wartości materialnych jest integralną częścią krajobrazu kulturowego. Tworzy się w jego ramach historyczną przestrzeń kulturową.

Wielkie przestrzenie historyczne prowincji i ziem składają się z wielu mniejszych przestrzeni, gdzie znajdują się składniki dziedzictwa kulturowego, których wartość mierzona jest w skali lokalnej. Te wszystkie zabytkowe ulice, place, mury miejskie, ogrody, parki, wiejskie kapliczki muszą być nie tylko w pełni rozpoznane, ale przede wszystkim chronione, gdyż wraz z lokalnymi tradycjami, zwyczajami oraz innymi „niematerialnymi zabytkami" tworzą odmienny od innych obszar, zwany też „ojczyzną lokalną".

Wśród wyodrębnionych historycznych prowincji państwa polskiego (mapa 1) jedną z ważniejszych jest ziemia sandomierska. Do trwałych elementów jej historycznej przestrzeni kulturowej należy struktura osadnicza i sieć dróg. W niniejszym studium dla przykładu przedstawiono wyniki badań, dotyczących właściwości sieci osadniczej w dwóch okresach historycznych — w latach 1200 — 1500 oraz 1500 — 1850. Dokonano więc analizy wielkości, zasięgu oddziaływania ośrodków oraz charakteru i znaczenia dróg. Uwzględniono cechy szczególne sieci, a w tym enklawy wielkiej własności kościelnej, królewskiej, szlacheckiej, a także rejony koncentracji wyspecjalizowanych funkcji handlowych, przemysłowych, kulturowych oraz innych typowych lub wzorcowych funkcji. Umożliwiło to wyznaczenie głównych ośrodków na terenie prowincji.

Ta część Małopolski, którą stanowiła historyczna ziemia sandomierska, została zasiedlona bardzo wcześnie. Na obszarze Ponidzia czy Wyżyny Sandomierskiej zachowały się liczne grodziska, ślady osad, mówiące o bardzo wczesnym rozwoju osadnictwa na tych terenach.

1. Synteza kulturowych wartości przestrzeni państwa polskiego
Granice prowincji i ziem historycznych

W okresie wczesnośredniowiecznym większość kraju pokrywały lasy, które stanowiły naturalną przeszkodę dla rozwoju osadnictwa. Na terenie prowincji sandomierskiej czynnik ten był potęgowany przez fakt występowania znacznych wzniesień, z dominującymi w krajobrazie pasmami Gór Świętokrzyskich.

Najintensywniej zasiedlonym obszarem była Wyżyna Sandomierska, na której główne ośrodki stanowiły: Sandomierz, Zawichost oraz Opatów. Na południe od Łysogór i Pasma Jeleniowskiego, a następnie wzdłuż rzeki Czarnej i jej dopływów rozciągała się puszcza, w której istniały niewielkie i nieliczne osady. Puszcza ta oddzielała Sandomierszczyznę od drugiej strefy intensywnego osadnictwa, znajdującego się na obszarze Ponidzia. Szczególną rolę na terenie tej strefy odegrała Nida — nie tylko jako trakt, ale także jako swoisty kręgosłup osadnictwa. Ośrodkiem na skalę krajową, konkurującym wtedy z Krakowem i Sandomierzem, była Wiślica (która przejęła funkcje starszego Stradowa). Na północ od tego obszaru znajdował się teren Puszczy Świętokrzyskiej, która wraz z innymi lasami w tym samym rejonie pokrywała większość ziemi. Wśród znajdujących się tu wysp osadniczych trzy były największe: między Żarnowem a Opocznem, rejon Skrzynna oraz Radomia.

Wraz z rozwojem osadnictwa kształtowała się lokalna sieć drogowa, która była gęstsza — co zrozumiałe — na terenach bardziej zaludnionych. Odcinki dróg lokalnych były wykorzystywane jako tranzytowe na szlakach handlowych, które łączyły nieraz bardzo odległe centra gospodarcze. Najważniejszym węzłem dróg handlowych o znaczeniu międzynarodowym był Sandomierz wraz z Zawichostem. Tu spotykał się szlak handlowy idący z Krakowa przez Wiślicę i Połaniec z drogą biegnącą z Gniezna i Poznania przez Żarnów i Waśniów. Stąd rozchodziły się drogi na Ruś i Węgry.

Sandomierz oprócz funkcji gospodarczej pełnił również ważne funkcje administracyjne i militarne, będąc od XII wieku najpierw stolicą księstwa dzielnicowego, potem województwa.

Pod koniec XII wieku rozpoczął się proces nadawania przez panujących wielkich obszarów ziemi Kościołowi i rycerstwu. W wyniku tych nadań ukształtowała się na terenie prowincji w średniowieczu wielka własność ziemska Kościoła, która w zasadniczym zrębie funkcjonowała aż do schyłku Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Koncentracja posiadłości kościelnych — jak pokazuje mapa 3 — występowała w rejonie Gór Świętokrzyskich, gdzie sąsiadowały ze sobą: główny kompleks dóbr biskupów krakowskich z ośrodkami w Kielcach, Bodzentynie, Kunowie, Iłży, Jastrzębiu, dalej posiadłości biskupstwa włocławskiego w rejonie Łagowa, a także tereny dwóch klasztorów: benedyktyńskiego na Świętym Krzyżu oraz cysterskiego w Wąchocku.

Niewątpliwą cezurę w rozwoju osadnictwa na terenie prowincji sandomierskiej stanowiła epoka wielkich najazdów mongolskich (1240–1288). Zniszczeniu

uległy wtedy liczne ośrodki. Części z nich nie odbudowano, część straciła dawne znaczenie, wreszcie liczne, odbudowując, przenoszono na nowe miejsce.

W XIII wieku rozpoczęła się intensywna kolonizacja wewnętrzna prowadzona szczególnie przez wielkich właścicieli ziemskich. Nowe prawa osadnicze, jak początkowo *mos liberorum hospitum* czy później *ius Theutonicum*, umożliwiały coraz silniejszy rozwój osadnictwa i rolnictwa. Najpowszechniejszą formą zdobywania nowych ziem uprawnych stał się karczunek. Udział w tym procesie wypalania, tak powszechnego w poprzednich okresach, był marginalny.

W pierwszym etapie kolonizacji wewnętrznej (druga połowa XIII wieku — XIV wiek) zasiedlane były obszary w najbliższym sąsiedztwie starego osadnictwa. Osady lokowano także poza dolinami rzek na wysoczyznach i tarasach rzecznych. Szczególnie silnie rozwijało się osadnictwo na Wyżynie Sandomierskiej i Ponidziu. Na tych obszarach powstała wtedy sieć podstawowych ośrodków wiejskich.

W strefie leśnej oddzielającej Ponidzie od Sandomierszczyzny istniejące dawniej wyspy osadnicze w rejonie Łagowa, Szydłowa, Osieka i Połańca przekształcały się w prężnie rozwijające się skupiska. Szczególnie szybki rozwój przeżywał rejon Połańca, co dało się zauważyć szczególnie na terenach na południe od Wisły, wzdłuż obu brzegów Wisłoki. W środkowym biegu tej rzeki powstały dwa skupiska osadnicze: jedno między Dębicą a Sędziszowem, drugie między Pilznem a Kołaczycami. Rozpoczął się również proces zasiedlania doliny Wisłoka. U ujścia Dunajca do Wisły rozwijała się akcja kolonizacyjna związana z zasiedlaniem Ponidzia. Natomiast w górze tej rzeki zaczęto kolonizować, w powiązaniu z kotliną nowosądecką, dobra benedyktynów tynieckich w rejonie Tuchowa oraz dobra Tarnowskich. Na północy, w Puszczy Świętokrzyskiej, organizatorami procesu osadniczego byli wielcy właściciele ziemscy: król, biskupi krakowscy oraz klasztor cystersów w Wąchocku. W położonych na południe od Pilicy skupiskach osadniczych Opoczno — Żarnów i Skrzynno — Szydłowiec również trwało intensywne karczowanie i zasiedlanie pustek. W akcji tej oprócz Kościoła (biskupi włocławscy i cystersi sulejowscy) i króla brali także udział prywatni właściciele ziemscy, przede wszystkim rodziny Skórkowskich, Duninów, Białaczowskich, Koneckich, Odrzywolskich i Szydłowieckich. Podobnie działo się w radomskim skupisku osadniczym. Tu również poza enklawami własności królewskiej (na północny wschód od Radomia) i bożogrobców miechowskich powstawały osady zakładane przez średnie rycerstwo w rejonie Przytyka, Potworowa, Radzanowa, Błotnicy, Jedlińska, Wolanowa. Oddzielony Puszczą Kozienicką i położony nad Wisłą Sieciechów prowadził kolonizację w kierunku południowo-zachodnim, zasiedlając obszary starorzecza i zlewni Zwoleńki.

2. Prowincja sandomierska

Studium struktury osadniczej i sieci dróg

Okres 1200–1500

3. Prowincja sandomierska

Cechy szczególne sieci osadniczej

Okres 1200–1500 Skala 1:300 000

Prowincja sandomierska

Cechy szczególne sieci osadniczej
Okres 1200—1500

LEGENDA

1. Wielka własność prywatna

1.1. Strzyżów — Tarnowscy
1.2. Tarnów-Żabno — Tarnowscy
1.3. Solec — Tarnowscy
1.4. Chroberz — Tarnowscy
1.5. Skórkowice — Skórkowscy
1.6. Danujowice — Duninowie
1.7. Skrzyńsko — Duninowie
1.8. Kije — Duninowie
1.9. Odrzywół — Odrzywolscy
1.10. Szydłowiec — Szydłowieccy
1.11. Janowiec — Firlejowie
1.12. Pińczów — Oleśniccy
1.13. Chmielnik — Oleśniccy
1.14. Oleśnica — Oleśniccy
1.15. Kazimierza Wlk. — Oleśniccy

2. Wielkie własności klasztorne

2.1. Sulejów — cystersi
2.2. Sieciechów — benedyktyni
2.3. Święty Krzyż — benedyktyni
2.4. Koprzywnica — cystersi
2.5. Busko — norbertanie
2.6. Opatowiec — benedyktyni (Tyniec)
2.7. Jędrzejów — cystersi
2.8. Wąchock — cystersi
2.9. Waśniów — cystersi (Wąchock)
2.10. Rzepin — benedyktyni (Święty Krzyż)
2.11. Jeżów — benedyktyni (Święty Krzyż)
2.12. Tuchów — benedyktyni (Tyniec)
2.13. Skaryszew — bożogrobcy (Miechów)

3. Wielkie własności biskupstw

3.1. Kielce–Bodzentyn — bp. krakowskie
3.2. Iłża–Kunów–Jastrząb — bp. krakowskie
3.3. Skrzynno — bp. poznańskie
3.4. Dobrawoda — bp. krakowskie
3.5. Skalbmierz — bp. krakowskie
3.6. Radłów — bp. krakowskie
3.7. Smardzewice — bp. włocławskie
3.8. Łagów — bp. włocławskie
3.9. Cierno — arcbp. gnieźnieńskie

4. Wielka własność królewska

4.1. Kozienice — Jedlnia
4.2. Solec nad Wisłą
4.3. Opoczno
4.4. Brudzewice
4.5. Chęciny — Radoszyce
4.6. Wiślica — Nowy Korczyn
4.7. Stopnica — Pierzchnica
4.8. Osiek — Połaniec
4.9. Puszcza Sandomierska
4.10. Ropczyce
4.11. Pilzno

W omawianym okresie wykształciła się również podstawowa sieć ośrodków miejskich. Rozwojowi miast służyły, podobnie jak na wsi, nowe stosunki prawne związane z rozprzestrzenianiem się prawa magdeburskiego oraz jego wariantu, jakim było prawo średzkie. W pierwszej fazie lokacje miejskie dotyczyły istniejących już wcześniej osad. W XIII wieku było na terenie prowincji 17 lokacji, w tym 7 książęcych (Sandomierz, Nowe Miasto Korczyn, Pacanów, Połaniec, Zawichost, Opatów, Cerekiew), 5 klasztornych (Busko, Opatowiec, Koprzywnica, Skaryszew, Sieciechów) oraz 5 biskupich (Kurzelów, Kielce, Tarczek, Łagów i Iłża). Jak widać, w tym czasie przeważały lokacje miast kościelnych. Podkreśla to rolę, jaką odegrał wtedy Kościół w przenoszeniu na grunt polski zdobyczy cywilizacyjnych państw zachodniej Europy. Nową organizację prawną uzyskiwały przede wszystkim te z dawnych ośrodków, których rozwój ekonomiczny gwarantował opłacalność lokacji. Bez mała 11 z trzynastowiecznych lokacji znajdowało się na trasie głównych dróg handlowych. Pozostałe stanowiły centra administracyjne dużych kompleksów dóbr. Nasilenie procesu lokacji przypada jednak na wiek XIV (34 lokacje) i XV (29 lokacji). Przenoszono na nowy układ prawny, podobnie jak wcześniej, osiedla już istniejące, ale zdarzały się również lokacje „na surowym korzeniu", szczególnie w nowo powstałych strefach osadniczych (na przykład Radoszyce, Odrzywół czy Klwów). Najwięcej lokacji przeprowadzano z inicjatywy monarchy (szczególnie w XIV wieku), jednakże w XV wieku coraz silniej interesowali się zakładaniem miast wielcy właściciele prywatni. Pod koniec XV wieku na terenie województwa sandomierskiego istniało 68 miast, z których Sandomierz zamieszkiwało ponad 3500 mieszkańców, 7 miast (Wiślica, Nowe Miasto Korczyn, Opatów, Chęciny, Radom, Tarnów, Szydłów) zbliżało się do liczby 2000 mieszkańców oraz 29 ośrodków miejskich, których liczba mieszkańców oscylowała wokół 1000. Według obliczeń Henryka Samsonowicza ludność miast stanowiła 13% ogółu mieszkańców Sandomierszczyzny. Przy znacznie większym obszarze stawiało to ten region Małopolski pod względem urbanizacji na poziomie województwa krakowskiego, a znacznie wyżej od lubelskiego.

Podobnie jak w poprzednim okresie główny węzeł szlaków lądowych stanowił Sandomierz wraz z Zawichostem. Zmieniło się jedynie przeznaczenie drogi, przekraczającej Wisłę w Zawichoście. W coraz większym stopniu stanowiła ona trakt komunikacyjny, łączący Kraków przez Sandomierz i Lublin z Wilnem, w coraz mniejszym z ziemiami ruskimi. Także mniejsze znaczenie miała droga z Sandomierza do Jarosławia i Przemyśla, stając się powoli traktem o znaczeniu regionalnym. Stało się tak dlatego, że w XIV wieku powstało znacznie dogodniejsze połączenie Krakowa ze Lwowem, biegnące przez Bochnię, Tarnów, Pilzno, Dębicę oraz Rzeszów i Przemyśl. Rosło również znaczenie drogi Wieluń — Radomsko — Przedbórz — Opoczno — Skrzynno — Radom — Zwoleń — Kazimierz Dolny — Lublin oraz innych.

Jak już wspomniano, do XIII wieku używano Wisły i jej dopływów jako traktu komunikacyjnego, a sporadycznie jedynie do przewozu towarów (na przykład starania kupców z Połańca o przewóz soli w 1264 roku). W związku z rozwojem miast w XIII wieku pojawiły się próby wyzyskania Wisły do celów handlowych, stąd na przykład zabiegi kupców sandomierskich w 1286 roku o przywileje gwarantujące swobodę żeglugi wiślanej. Na większą skalę rozwinął się handel Wisłą jednak dopiero w XIV wieku — kiedy rozpoczął się spław drewna, szczególnie cisowego. W tym czasie pojawił się również nowy towar: miedź spławiana Popradem do Nowego Sącza ze Słowacji, a następnie Dunajcem do Wisły. O rozwoju wymiany drogą wiślaną świadczy również fakt kupowania na początku XV stulecia przez kupców gdańskich drewna cisowego w Krakowie, Nowym Sączu, Sandomierzu, Wiślicy i Przemyślu. W związku z częściową zmianą kierunków wymiany handlowej na ziemiach polskich, szczególnie po wojnie trzynastoletniej, można uznać, że w XV wieku Wisła stała się ważną drogą handlową, prowadzącą z Krakowa przez Ujście Solne — Nowe Miasto Korczyn — Sandomierz — Zawichost — Solec — Kazimierz — Stężycę w dół rzeki. Sandomierz był w tym okresie największym na terenie Małopolski ośrodkiem spławu zboża do Gdańska oraz regionalnym centrum brakarstwa drewna przed spławem w dół Wisły. Poza portem rzecznym miasto posiadało własną flotyllę statków. Port ten stanowił ważny węzeł dróg wodnych — tu łączyła się bowiem droga wiślana z drogą spławną z Przemyśla (Sanem). Drugim ważnym węzłem dróg wodnych było Nowe Miasto Korczyn leżące u ujścia Nidy do Wisły i niedaleko ujścia Dunajca.

Dynamicznie rozwijający się w późnym średniowieczu proces zasiedlania nowych terenów był kontynuowany do połowy XVII wieku. Siłą rzeczy koncentrował się on na obszarach jeszcze nie objętych lub objętych minimalnie w poprzednim okresie akcją osadniczą. Jednym z głównych rejonów szesnastowiecznej kolonizacji były tereny Puszczy Świętokrzyskiej, gdzie zasiedlono okolice Radoszyc, Mniowa, Łopuszna, Krasnej, Miedzianej Góry, Samsonowa, Strawczyna, górną część dolin rzecznych Kamiennej i Czarnej. Osadnictwo to związane było częściowo z powstającymi tu niewielkimi zakładami przemysłowymi: kuźnicami, hutami szkła, kopalniami rudy darniowej, ołowiu i srebra oraz miedzi. Rejonem kolonizacji typowo rolniczej były natomiast tereny między dolnymi biegami Iłżanki a Kamiennej oraz obszar na południe od tej rzeki aż po Ożarów i Lasocin. Podstawowym motywem w tym przypadku było dążenie do zwiększenia produkcji zboża, które z tego rejonu mogło być dogodnie wywożone. Podobnie rzecz się miała z osadnictwem na wysoczyznach położonych między dolinami Dunajca a Wisłoki. Nie oznaczało to oczywiście, że w pozostałych rejonach prowincji ruch osadniczy całkowicie zamarł. Kolonizowano nadal obrzeża wielkich zespołów leśnych, jak Puszczy Kozienickiej, Sandomierskiej oraz lasów ciągnących się wzdłuż Czarnej Staszowskiej (rejon Rakowa,

Bogorii, Staszowa, Osieka). Można przyjąć, że do połowy XVII wieku ukształtowała się na terenie prowincji sieć podstawowych ośrodków wiejskich, która w zasadniczym kształcie funkcjonuje do dziś.

Procesy urbanizacyjne na terenie prowincji sandomierskiej również nie zakończyły się w średniowieczu. Mimo że epoka poprzednia pozostawiła na tym obszarze gęstą sieć miejską, na 33 lokacje do połowy XVII wieku 17 zlokalizowano na nowych terenach osadniczych. Prym w akcji lokacyjnej w tym okresie dzierżyła szlachta. W epoce tej wykształciła się ostatecznie na terenie województwa sandomierskiego charakterystyczna kilkustopniowa sieć miejska: od wielkich miast królewskich — centrów rynku lokalnego i wielkiego międzynarodowego handlu — aż po drobne miasteczka, najczęściej prywatne lub kościelne, lokowane przeważnie z myślą o utworzeniu ośrodka wymiany dla okolicznych wsi, często dla własnych dóbr. Przykładami takich właśnie miasteczek mogą być: Waśniów, Kunów, Nowa Słupia, Białaczów, Odrzywół, Sobków, Oksa, Wierzbica, Ożarów, Klimontów, Janików, Iwaniska, Tuchów, Wielopole Skrzyńskie, Ropczyce, Baranów Sandomierski. Gęstość sieci miejskiej była znaczna. Mniej więcej 20 wsi przypadało na 1 miasto, co w skali Korony było stosunkiem bardzo dobrym.

LOKACJE MIEJSKIE*

XIII wiek

Skaryszew (1230), Zawichost (1242), Sandomierz (1243), Tarczek (1252), Sieciechów (1252), Łagów (1253), Nowe Miasto Korczyn (1264), Połaniec (1264), Pacanów (1265), Koprzywnica (1265), Opatowiec (1271), Jędrzejów (1271), Opatów (1282), Kurzelów (1285), Kielce (1295), Iłża (1295), Busko (1287), Cerekiew (—).

XIV wiek

Skrzynno (1308), Wodzisław (p. 1317), Chęciny (p. 1325), Wielopole (1328), Szydłów (1329), Tarnów (1330), Fałków (1340), Tuchów (1340), Skalbmierz (1341), Wiślica (1345), Radom (1350), Opoczno (1350), Nowa Słupia (1351), Baranów (1354), Bodzentyn (1355), Kunów (1356), Dębica (1358), Kołaczyce (1358), Żarnów (1360), Stopnica (1362), Ropczyce (1362), Osiek (1363), Frysztak (1366), Brzostek (1367), Radoszyce (1370), Solec nad Wisłą (1370), Żabno (1385), Odrowąż (1399), Ryczywół (p. 1370), Łagów (rel. —1375).

XV wiek

Koniecpol (1403), Iwaniska (1403), Przedbórz (1405), Małogoszcz (1408), Rzochów (1408), Działoszyce (1409), Wierzbica (p. 1414), Szydłowiec (1417), Klwów (1418), Odrzywół (1418), Przecław (p. 1419), Strzyżów (p. 1419), Sienno (p. 1421), Jastrząb (1422), Zwoleń (1425), Czudec (1427), Pińczów (1428), Drzewica (1429), Gowarczów (1430), Osiek (rel. 1430), Secemin (1442), Gielniów (1455), Białaczew (1456), Wąchock (1463), Przytyk (p. 1463), Mielec (1467), Waśniów (p. 1467), Kurozwęki (1470), Pierzchnica (1472), Sędziszów (1483).

* Opracowano na podstawie: M. Bogucka, H. Samsonowicz, *Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej*, Wrocław 1986

XVI wiek
Oleśnica (ok. 1500), Niebylec (p. 1500), Ćmielów (1505), Staszów (1526), Jedlińsk (1530), Janowiec (1535), Odechów (1537), Włoszczowa (1539), Ciepielów (1548), Lasocin (1549), Tarłów (1550), Kozienice (1550), Chmielnik (1551), Oksa (1554), Sobków (1563), Denków (1564), Kazanów (1566), Raków (1567), Ożarów (1567), Daleszyce (1569), Głogów (1570), Radomyśl Wlk. (1581), Tarnobrzeg (1593), Rudnik (—), Janików (—).

XVII wiek
Grabowiec (1601), Lipsko (1613), Ostrowiec Św. (1613), Bogoria (1616), Ulanów (1616), Wierzbnik (1624), Odrowąż (rel. 1624), Dąbrowa Tarnowska (1688), Kolbuszowa (1690), Gniewoszów (rel. 1693), Gliniany (—).

XVIII wiek
Piotrkowice (1707), Przysucha (1710), Rozwadów (przed 1727), Końskie (1748), Białaczów (rel. 1787), Kossów (—), Nieznamierowice (—), Dobrzechów (—), Szczucin (p. 1745), Jedlicze (p. 1724), Jodłowa (p. 1765), Wolanów (1773).

Znaczne rozmiary zniszczeń, jakie dotknęły ziemie polskie w drugiej połowie XVII i w początkach XVIII wieku, w rezultacie wojen i związanych z nimi klęsk żywiołowych, spowodowały całkowitą likwidację niektórych ośrodków wiejskich i miejskich, a przynajmniej spadek ich poprzedniego znaczenia. Wzrosła ilość gruntów pustych we wsiach z dawna już zagospodarowanych. Skalę zniszczeń w okresie najazdu szwedzkiego 1655–1660 można zilustrować na przykładzie takich miast jak Chęciny, gdzie w 1629 roku było 327 domów, a w 1660 już tylko 34, czy Połaniec, gdzie z 400 zostało 100 domów. Lustratorzy dóbr królewskich, objeżdżający województwo tuż po „potopie", określają na przykład Zawichost, Pierzchnicę, Przedbórz, Ropczyce, Sandomierz, Stopnicę czy Wiślicę jako ośrodki „bardzo spustoszałe". Nową falę zniszczeń przyniosła również wojna północna na początku XVIII wieku. Znaczne spustoszenia wśród ludności poczyniły szalejące w latach 1707–1709 epidemie. Ich pastwą padała przede wszystkim ludność miast. Trudności w odbudowie pogłębiała anarchizacja życia publicznego i niekorzystna dla towarów polskich koniunktura na rynkach zagranicznych. W związku z tym odbudowa sieci osadniczej przebiegała dość wolno i można uznać, że dopiero w końcu XVIII stulecia rekonstrukcja podstawowych ośrodków wiejskich została zakończona.

Analogicznie postępował proces odbudowy miast; co charakterystyczne, uległ on przyspieszeniu w ostatniej ćwierci XVIII stulecia. Pod koniec tego wieku na terenie Sandomierszczyzny było 97 miast — co oznacza, że ich liczba zbliżyła się do liczby miast z pierwszej połowy XVII wieku. Nie oznaczało to jednak odbudowy tej samej jakości. Z miast prowincji dawne rozmiary odzyskał jedynie Sandomierz.

Do XVIII wieku sieć najważniejszych dróg rozwijała się według schematu z okresu późnego średniowiecza. W związku z powstaniem Staropolskiego

Okręgu Przemysłowego oraz przeniesieniem stolicy do Warszawy, przez prowincję sandomierską zaczął biec szlak komunikacyjny o pierwszorzędnym znaczeniu, łączący Kraków z Warszawą przez Jędrzejów, Chęciny, Kielce, Końskie, Opoczno.

Powstało również wygodne połączenie Lublina z Warszawą, wytyczone w granicach prowincji od Janowca przez Głowaczów, Kozienice do Warki. W XVIII wieku w związku z pierwszym rozbiorem Polski w 1772 roku południowa część prowincji została odcięta na linii Wisły, a Sandomierz, stając się miastem granicznym, stracił na znaczeniu. Droga zaś z Krakowa przez Lublin do Wilna odsunęła się od linii Wisły, idąc z Zawichostu przez Opatów, Bogorię, Staszów i Stopnicę do Nowego Miasta Korczyna. Ostateczne ukształtowanie sieci drogowej przypada na okres Królestwa Kongresowego.

W okresie nowożytnym, oprócz funkcjonujących nad Wisłą tradycyjnych rolniczo-handlowych rejonów, nastąpiła aktywizacja gospodarcza terenów położonych w centrum prowincji. W Górach Świętokrzyskich rozwijały się ośrodki Staropolskiego Okręgu Przemysłowego. W XVI i XVII wieku główne centra wytwórcze znajdowały się w okolicach Chęcin, Kielc i Wąchocka. Przeważało wtedy kopalnictwo rud żelaza, miedzi, ołowiu i srebra oraz przemysł metalurgiczny i kamieniarski. Produkty tu wytwarzane rozchodziły się daleko. Przykładem może być stosowanie żelaza z zakładów samsonowskich do produkcji statków w Ulanowie nad Sanem w XVII wieku. Przemysł funkcjonujący w tym czasie oparty był na węglu drzewnym, stąd jego umiejscowienie na terenie wielkich kompleksów leśnych. W XVIII stuleciu zmalała rola ośrodka chęcińskiego, natomiast szczególnie dynamicznie zaczęły się rozwijać ośrodki metalurgiczne zakładane wzdłuż rzeki Kamiennej i Czarnej oraz w rejonie Przysuchy i Białaczowa. Na terenie całego Staropolskiego Okręgu Przemysłowego powstało do połowy XIX wieku około 55 osad przemysłowych. Osady te łączyły zazwyczaj zakłady przemysłowe z koloniami domów mieszkalnych przeznaczonych dla rzemieślników i robotników. Przykładami tego typu wsi są Białogon, Nietulisko, Sielpia Wielka, Ruda Maleniecka czy Bodzechów. Trzeba tu podkreślić, że w związku z rozwojem Staropolskiego Okręgu Przemysłowego ośrodki takie, jak Kielce, Końskie, Ostrowiec, Starachowice, Przysucha wyrastały na regionalne i krajowe centra gospodarcze, malało natomiast znaczenie wcześniej funkcjonujących ośrodków wzdłuż Wisły, na przykład Sandomierza czy Wiślicy. Porównując więc dwa omówione historyczne okresy, wyraźnie możemy prześledzić proces przemieszczania się głównych ośrodków gospodarczych z terenów nadwiślańskich do centrum prowincji.

Przedstawiona ogólna charakterystyka struktury osadniczej na ziemi sandomierskiej jest skrótem znacznie bogatszego opracowania. Autorzy chcieli zasygnalizować ważkość problemów osadniczych, przemian gospodarczych i kulturowych na terenie prowincji sandomierskiej, która należy niewątpliwie do najciekawszych, posiadających własną tożsamość kulturową w obszarze naszego

kraju. Znajomość bogatej przeszłości historycznej tej ziemi powinna być wykorzystana do konstruowania programów zmian w dziedzinie administracji, planowania przestrzennego, kultury oraz działań gospodarczych.

Przedstawiony artykuł jest fragmentem opracowywanego w Gdańskim Ośrodku Dokumentacji Zabytków studium pt. *Synteza kulturowych wartości przestrzeni Państwa Polskiego*. To obszerne opracowanie wykonane zostało przez 12 zespołów regionalnych odpowiadających prowincjom historycznym. W 1989 roku opracowano: *Studium delimitacji prowincji historycznych* oraz *Studium struktury terytorialnej ziemi sandomierskiej*. Trzecim, wykonywanym w 1990 roku opracowaniem, którego fragment przedstawiono w niniejszym artykule, jest *Studium struktury osadniczej i sieci dróg ziemi sandomierskiej*. Bibliografia tego opracowania zawiera kilkadziesiąt pozycji, z których podajemy najważniejsze:

M. Friedberg, *Ród Łabędziów w wiekach średnich*, Kraków 1925; J. Górski, *Ród Odrowążów w wiekach średnich*, Kraków 1928; M. Kamińska, *Nazwy miejscowe dawnego województwa sandomierskiego*, Wrocław cz. 1 1964; cz. 2 1965; A. Karłowska-Kamzowa, *Przestrzeń kulturowa w planowaniu przestrzennym*, „Biuletyn KPZK PAN" 1989 nr 142; J. Kołodziejski, *Historyczna przestrzeń kulturowa*, „Biuletyn KPZK PAN" 1989 nr 142; D. Kopertowska, *Nazwy miejscowe województwa kieleckiego*, Warszawa–Kraków 1984; J. Krzepela, *Małopolskie rody ziemiańskie*, Kraków 1928; S. Litak, *Struktura terytorialna Kościoła łacińskiego w Polsce w 1772 roku*, Lublin 1980; J. Luciński, *Rozwój królewszczyzn w Koronie. Od schyłku XV wieku do XVII wieku*, Poznań 1970; A. Orzechowska, *Nazwy miejscowe dawnego powiatu pilzneńskiego oraz prawobrzeżnej części dawnych powiatów sandomierskiego i wiślickiego*, Wrocław 1975; J. Zieliński, *Staropolskie Zagłębie Przemysłowe*, Wrocław 1965; B. Zientara, *Dzieje małopolskiego hutnictwa żelaznego XIV–XVII w.*, Warszawa 1954.

Henryk Stawicki, Jerzy Zbigniew Pająk

THE SYNTHESIS OF SANDOMIERZ REGION CULTURE VALUES

Summary

The present essay is a part of a larger research study coordinated by the Monuments Documentation Centre in Gdańsk. Its title is *The Synthesis of Culture Values of the Polish State*. It was carried out by 12 regional teams all over the country. The teams correspond to 12 historical provinces (map 1). The Sandomierz Region is one of those historical regions. Settlement structure and road network are permanent elements of the Region's historical culture space. The present study contains the results of the research dealing with settlement characteristic features. Two historical periods were considered: the years 1200–1500 and 1500–1850. There are two maps included in the paper which illustrate each period.

The Region of Sandomierz was one of the places of man's earliest settlement in the early Middle Ages. The most of the province area was forest covered with scarcely scattered settlement islands. Sandomierz and Wiślica were the main centres. A period of intensive internal colonization began at the end of the 12th century and lasted until the half of the 17th century. The elementary pattern of villages all over the province was formed at that time. Simultaneously, the intensive process of town founding was going on. It resulted in establishing a characteristic urban system comprising both great royal towns like Sandomierz and small private towns. It happened at the beginning of the 17th century. The density of towns in the Sandomierz Region is counted among the greatest in the scale of the whole Kingdom. The system of roads was developed concurrently with the formation of settlement centres. The road system changed much since the 16th century which was connected with the development of Old Polish Industrial Region which was the biggest one in Poland at that time. Its main production centres were situated along the valleys of rivers: The Kamienna and The Czarna as well as nearby Kielce and Przysucha. Property relations of the Old Polish period are considered specific because of great concentration of Church property in the area of the Świętokrzyskie Mountains. Properties of Cracow bishops, Cistercians of Wąchock and Benedictines of Święty Krzyż neighboured one another.